

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, доцент

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ ЦІЛЕЙ І ЗАСОБІВ У ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

З позицій правознавства і соціології проаналізована проблема відповідності цілей і засобів їх досягнення, що використовуються в правозастосовній діяльності. Доведено, що в ситуації визначення відповідності цілей правозастосовної діяльності засобам їхнього досягнення слід орієнтуватися на передбачувані наслідки від використання тих чи інших засобів для досягнення відповідної мети. Це положення є важливим як у процесі вибору, так і при оцінюванні результатів цього вибору. Різниця полягає лише у тому, що в першому випадку всі вірогідні наслідки є можливими, а в другому – дійсними.

Ключові слова: *правозастосовна діяльність, концепція макіавеллізму, концепція абстрактного гуманізму.*

Актуальність проблеми. Питання вибору є одним з найважливіших в житті людини. Проте відомі слова шекспірівського героя:

«Быть иль не быть, вот в чем вопрос,

Достойно ли терпеть без ропота позор судьбы

Иль надо оказать сопротивление... »

набувають особливого змісту, коли цей вибір стосується не пересічного громадянина, а особи, всі дії якої сприймаються оточуючими як дії представника державного органу, наділеного відповідними владними повноваженнями.

Рішення, що ухвалюється в ситуації вибору, для своєї реалізації потребує певних засобів досягнення поставленої мети. З такої точки зору засоби виступають проміжною ланкою між безпосередньо вибором і метою, тобто виникає проблема співвідношення мети і засобів її досягнення. Для правників розв'язання означеної проблеми має не стільки науковий, скільки значний практичний інтерес, бо це зумовлено як характером їхньої діяльності, так і специфікою засобів, що використовуються при її здійсненні.

Правникам не потрібно було очікувати виникнення соціології права для того, аби помітити, що стосунки між людьми регламентуються не тільки правом, а й іншими нормами. При цьому вони завжди звертали особливу увагу на розмежування предметного поля права і моралі. «Не все, що правомірне, благородно» (Non omne quod licet honestum est) – ця максима римського юриста Павла була сприйнята «Дигестами» як норма. Однак соціологи з самого початку дослідження співвідношення права і моралі підкреслювали: те, що традиційно протиставлялося праву під іменем моралі, штучно звужувало проблему, по суті річ тут значно складніша. Право слід розмежовувати як із системою, що регулюється внутрішніми спонуканнями людини (особистісною мораллю), так і з апаратом зовнішнього спонукання, який використовується суспільством. Останню категорію, що не належить ані до права, ні до моралі, соціологи запропонували називати нравами, розрізняючи серед них власне нрави, або звичаї (*англ.* – mores) та повсякденні звичайності (*англ.* – folkways). Це дозволило їм збудувати *триланкову конструкцію*, яка стала сьогодні класичною: *право; нрави (звичаї); повсякденні звичайності* [1, с. 155]. Як же з таких позицій можна розглядати співвідношення цілей правозастосовної діяльності і засобів їхнього досягнення?

Викладення основного матеріалу. Питання про те, як співвідносяться цілі і засоби їх досягнення, в класичному формулюванні виглядає так: чи виправдовує мета будь-які засоби? Відомо, що історія етичної думки висунула дві альтернативні відповіді на це питання, які найбільш ядро втілилися в *концепціях макіавеллізму та абстрактного гуманізму.*

Перша концепція, котра відома як принцип «мета виправдовує засоби», виходить з того, що засоби зумовлюються метою, підкоряються їй, в той час як мета є незалежною від засобів. При цьому основним

критерієм щодо обрання засобів вважається їхня ефективність для досягнення мети, а моральна складова в розрахунок не береться. Фактично ця концепція відповідає відомому визначенню цілераціональної дії М. Вебера.

Друга концепція дотримується діаметрально протилежної позиції, згідно з якою жодна мета не виправдовує неморальні засоби. Засоби є в принципі незалежними від мети, мають самостійність і власну цінність: або позитивну, або негативну. І якщо послідовники Н. Макіавеллі вважали, що будь-яке насильство може бути виправдано, якщо воно допомагає якнайшвидшому досягненню мети, то прибічники абстрактного гуманізму визнають насильство абсолютним злом, яке не може бути припустимим ні за яких умов. На їхню думку, залежно від того, які обираються засоби, така формується і мета: благородні засоби визначають благородну мету, неморальні засоби ведуть до досягнення неморальної мети, тобто не мета виправдовує засоби, а засоби визначають моральність мети [2, с. 149].

Природно, що в своїх крайніх формах апологія макіавеллізму або абстрактного гуманізму зустрічається досить рідко, але всі ми мали нагоду з інтересом спостерігати їхнє зіткнення під час спору беззаперечного гуманіста В. Шарпова і яскравого макіавелліста Г. Жеглова щодо оцінювання дій останнього у ситуації з кишеньковим злодієм Кирпичем («Місце зустрічі змінити не можна»). Така цікавість не є пустою, бо правозастосовна діяльність, мабуть, як ніяка інша, потребує наукового розв'язання проблеми співвідношення мети і засобів її досягнення. Багато в чому це пов'язано з не завжди позитивним оцінюванням у громадській думці не тільки засобів, а й навіть цілей діяльності правоохоронців і представників судових органів (наприклад, якщо вони спрямовані на захист певних політичних сил або корпоративних інтересів). Проте наявність безперечно соціально схвалюваної мети захисту безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян не звільняє від неоднозначного оцінювання суспільством засобів відповідної діяльності. На жаль, негативне оцінювання таких засобів часто буває справедливою, що підтверджується висновками авторів монографії «Противозаконное насильство в органах внутренних дел. Социологический и историко-правовой анализ». Там зазначається, що проблема насильства у діяльності правоохоронних структур має універсальний характер, незалежно від національної належності поліцейських та ступеня економічного розвитку країни. Зловживання силою з боку поліцейських та грубе, агресивне виконання ними службових обов'язків є значно поширеним міжнародним феноменом. За даними уповноваженого з прав людини Російської Федерації, з жорстоким поведінням та катуваннями під час слідства стикаються від 50 до 80 % усіх підозрюваних осіб [3, с. 178–179]. Дані опитування громадян України, які мали досвід затримання, підтверджують аналогічні цифри (64 % – фізичне насильство, 84 % – психологічне). Звертає на себе увагу також той факт, що майже половина з 2000 опитаних респондентів з п'яти регіонів України **виправдовують застосування протизаконного насильства** (виділено мною. —
В. П.) в деяких випадках або стосовно певних груп та категорій затриманих [3, с. 101–106]. Отже, бачимо, що «справа Макіавеллі живе і перемагає». Тому на черзі постає нове класичне питання «Що робити?»

Зрозуміло, що правоохоронці не можуть взяти на озброєння ні концепцію макіавеллізму, ні концепцію абстрактного гуманізму, бо, з одного боку, до вайнерівської «Ери милосердя» ще так же далеко, як до комунізму – «щасливого майбутнього всього людства», а з другого – цінності громадянського суспільства сьогодні вже набули абсолютно конкретного характеру і не можуть бути проігноровані. Отже, яким чином можна узгодити цілі і засоби їх досягнення, не впадаючи у крайнощі?

На наш погляд, відповідність цілі і засобів означає, що в своїй єдності вони формують такі вчинки чи поведінку особи, котрі можуть оцінюватися як морально і соціально позитивні, хоча сама мета або засіб як

самостійні явища можуть бути більшою чи меншою мірою негативними. Так, боротьба зі злочинністю однозначно є морально і соціально схвалюваним завданням, тоді як примус відносно людини навряд чи в змозі отримати таку саму оцінку. Однак, якщо ми розглядаємо боротьбу зі злочинністю і примус відповідно як мету і засіб, ця однозначність зникає. А це, в свою чергу, свідчить про те, що запускається соціально-правовий регуляторний механізм, тобто починається сфера дії юридичної соціології.

Висновок юридичних соціологів щодо співіснування в сучасному суспільстві двох систем норм – соціальних правових і соціальних неправових – потребує пошуку розмежувального критерію, оскільки, наприклад, відома теза «Не вбий» може рівним чином виступати і як релігійна заповідь, і як моральний імператив, і як норма права.

Існують дві основні позиції щодо визначення такого критерію, причому обидві звертаються до сфери застосування норм. Це *критерій примусу*, за допомогою якого реалізують норми, і *критерій порядку розгляду*, при якому норми можуть і не застосовуватися [1, с. 165].

Оскільки в правозастосовній діяльності саме примус традиційно найчастіше виступає як основний засіб досягнення мети, в першу чергу звернемось до аналізу цього критерію з точки зору юридичної соціології і права.

Будучи важливою частиною соціології Е. Дюркгейма, примус набув характеру класичного критерію: якщо норма створена суспільством для того, аби її застосовували, це застосування має бути забезпечено примусом. Однак природа такого соціального примусу не завжди однакова, вона має свою специфіку щодо правових та неправових норм. Для останніх у понятті «соціальний примус» визначення «соціальне» є сутнісним, бо при цьому передбачається врахування лише примусу, що продукується суспільством, і ігнорується самопримус особистості (в кантіанському розумінні етики). Соціальний примус у праві виходить від спеціалізованих органів і виконує свідомо встановлену функцію. Зрозуміти, яким чином спрацьовує цей критерій, можна, відповівши на запитання: якщо суспільство наділяє норму певною мірою примусу, то чи передбачає воно довести цю норму до виконання? При позитивній відповіді ми маємо справу з правовою нормою, при негативній – з неправовою. Проте у будь-якому разі в правозастосовній діяльності співвідношення примусу (його форм, ступеня інтенсивності) як засобу досягнення мети і самої мети має будуватися згідно з принципом відповідності. Наприклад, якщо судом назначено покарання злочинцю у виді трьох років позбавлення волі за розбійний напад, то тут принцип відповідності засобу (позбавлення волі як вид примусу) мети (боротьба зі злочинністю) дотримується. Але у тому разі, якщо аналогічний засіб був би застосований за перехід вулиці у невстановленому місці, принцип відповідності мети і засобів був би порушений.

Зараз ми можемо спостерігати відмову від абсолютизації засобу примусу в правозастосовній діяльності, що потребує більш пильної уваги до аналізу другого розмежувального критерію соціальних правових і соціальних неправових норм – *критерію «порядку розгляду»*. Як діє цей критерій?

Розгляд примусу як основного критерію права не враховує його двозначності, бо ствердження того, що юридичною є норма, порушення якої активізує певний механізм примусу, котрий забезпечує її виконання, означає визнання можливості порушення норми. Можливість порушення стає навіть більш значною ознакою, ніж можливість примусу (бо він не завжди супроводжує порушення), а виклик, що його кидає порушник норми, виступає вирішальним моментом у механізмі дії права.

Праву притаманна не просто можливість оспорювати, а можливість, організована певним чином, тобто *інститут оспорювання*. Цей інститут має відповідну форму, а саме процесуальну, яка завершується ухваленням рішення. Процес і рішення – це такі психосоціологічні феномени, які настільки специфічні для права, що можна погодитися з американським соціологом

Г. Канторовицем, який ще в 50-ті роки ХХ ст. запропонував визнати саме їх як критерій «соціального правового». У своїй класичній роботі «Визначення права» він включив до дефініції права ознаку «юстиціабельність» [4, с. 32]. Відповідно до цієї ознаки правовими є тільки ті норми, які дають можливість винесення рішення. При цьому юстиціабельність – лише *можливість рішення* (eventus iudicii), а не *власне рішення*, а тим більше судовий вирок. Останнє означало б повернення до критерію соціального примусу з тією різницею, що цього разу хід міркувань йшов би не від норми до рішення, а навпаки.

Висновки. В ситуації визначення відповідності цілей правозастосовної діяльності засобам їхнього досягнення ми маємо справу з передбачуваними наслідками від використання тих чи інших засобів для досягнення відповідної мети. Це положення є важливим як у процесі вибору, так і при оцінюванні результатів цього вибору. Різниця полягає лише у тому, що в першому випадку всі вірогідні *наслідки є можливими*, а в другому – *дійсними*.

Отже, обрання засобів досягнення мети у правозастосовній діяльності може бути визнано оптимальним, якщо додержуються такі умови:

визначені вірогідні наслідки від досягнення мети діяльності і використання кожного із засобів, які застосовуються відповідними органами;

вивчені можливості настання цих наслідків, а також співвіднесені передбачувані наслідки від використання обраного засобу з наслідками використання інших засобів або відмови від досягнення мети.

ЛІТЕРАТУРА

- Карбонье Ж. Юридическая социология : пер. с франц. / пер. и вступ. ст. В. А. Туманова / Ж. Карбонье. – М. : Прогресс, 1996. – 352 с.
- Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов : учеб. пособие / под ред. Г. В. Дубова и А. В. Опалева. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Щит-М, 2009. – 384 с.
- Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ. Соціологічний та історико-правовий аналіз / В. О. Соболев, О. Н. Ярмиш та ін. – Х., 2005. – 211 с.
- Kantorowicz H. The Definition of Law / H.Kantorowicz. – N. Y., 1958. – 78 p.

СОЦИОЛОГО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ СООТНОШЕНИЯ ЦЕЛЕЙ И СРЕДСТВ В ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Погребная В. Л.

С позиций правоведения и социологии проанализирована проблема соответствия целей и средств их достижения, использующихся в правоприменительной деятельности. Доказано, что в ситуации определения соответствия целей правоприменительной деятельности средствам их достижения следует ориентироваться на предсказуемые последствия от использования тех или иных средств для достижения соответствующей цели. Подчеркнуто, что на это положение следует ориентироваться как в процессе выбора, так и при оценке результатов этого выбора. Разница заключается лишь в том, что в первом случае все вероятные последствия являются возможными, а во втором – действительными.

Ключевые слова: *правоприменительная деятельность, концепция макиавеллизма, концепция абстрактного гуманизма.*

THE CORRELATIVE OF THE AIMS AND MEANS IN THE LAW ACTIVITY: THE SOCIOLOGY AND JURISPRUDENCE ANALYSIS

Pogribna V. L.

The article supports the analysis the problem of the aim's and mean's appropriation in the law activity. The author stresses the conclusion: when you want to estimate the correlative of the aims and means in the law activity, you must to orient to the its social sequels.

Keywords: *law activity, conception of Maciavelly, conception of the abstract humanism.*